

Naar oude gewoonte

Een vergelijking tussen Friesland en Zuid-Holland van enkele aspecten van de protestantse eredienst in de 17e eeuw.

Klaas-Willem de Jong

1 Inleiding

Het is ruim 120 jaar geleden, dat van de hand van G.D.J. Schotel *De Openbare Eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende Eeuw*¹ verscheen. Tot op de dag van vandaag geldt deze uitgave als een standaardwerk ophet gebied van de protestantse eredienst in de eerste eeuwen na de Reformatie in de Nederlanden. Het verschijnen van deze studie illustreert de toenemende belangstelling voor liturgische vraagstukken aan het eind van de vorige eeuw.² Uit recente en minder recente publicaties blijkt, dat de bevindingen van Schotel genuanceerd en bijgesteld dienen te worden.³ Dat behoeft nauwelijks verwondering te wekken, omdat Schotel bij het vergaren van zijn gegevens veel met secundaire literatuur moest werken.⁴ Eerst na het verschijnen van zijn boek is een begin gemaakt met het toegankelijk maken van relevante primaire bronnen voor de onderzoeker. Men denke aan het werk van Rutgers⁵, Reitsma en Van Veen⁶, Knuttel⁷ en de meer recente uitgave

¹ Schotel, G.D.J., *De Openbare Eeredienst der Nederl. Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende Eeuw*, Haarlem 1870¹, Leiden 1906².

² J.F. Lesrauwaet, *De liturgische beweging onder de Nederlandse Hervormden in oecumenisch perspectief - Een fenomenologische en kritische studie*, Bussum 1957, 63.

³ H.J. Olthuis, *De doopspraktijk der Gereformeerde kerken in Nederland - 1568-1816*, Utrecht 1908, 116. en: J.R. Luth, 'Daer wert om 't seerste uytgekreten ...', Kampen 1986, passim.

⁴ Schotel, a.w. (Haarlem 1870¹), VIIv. Overigens is Schotel in zijn verantwoording van gegevens te summier en zich onvoldoende bewust van de enorme tijdsspanne die hij beschrijft. Dat laatste geldt ook voor het hiervoor genoemde boek van Olthuis (a.w.).

⁵ F.L. Rutgers (red.), *Acta van de Nederlansche synoden der zestiende eeuw 's Gravenhage 1889*¹.

van bijvoorbeeld classisboeken in de serie Rijks Geschiedkundige Publica-
tiën.

Aan de bronnenpublicaties werd onlangs een driedelige uitgave toege-
voegd: *Een kerk onder toezicht - Friese synodeverslagen (1621-1650, 1651-
1675, 1676-1700)*, getranscribeerd en geannoteerd door J.J. Kalma.⁸
Verschillende kerkhistorici hebben de handschriften van deze verslagen al
bestudeerd met het oog op de Friese kerkgeschiedenis⁹, of de historische
beschrijving van een thema als de zondagsheiliging in de Nederlanden¹⁰.
Het zal duidelijk zijn, dat de recente uitgave de mogelijkheden tot bestu-
dering belangrijk uitbreidt.

Kalma stelt in de inleiding op de acta: "Het valt niet te ontkennen, dat
in Amsterdam en Holland de hartslag van de Republiek het duidelijkst te
vernemen was. ... In het Westen gebeurde meer, maar juist de vergelijking
tussen wat zich in Amsterdam en Leeuwarden afspeelde kan soms meer
vertellen dan eerst werd vermoed."¹¹ Het is bekend, dat de kerkelijke
ontwikkelingen in Friesland en Zuid-Holland niet in alle opzichten parallel
lopen. Er bestaan bijvoorbeeld twijfels over het gezag van de Dordtse
Leerregels in Friesland, evenals over de invoering van de Dordtse Kerkor-
de. In de strijd om het publiek gebed, het gebed van de kerk voor de
overheid, stond temidden van de andere provincies in het bijzonder

⁶ J. Reitsma en S.D. van Veen (red.), *Acta der provinciale en particuliere synoden
gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, Groningen 1892-99, in
het vervolg te citeren met Acta, met in Romeinse cijfers het betrokken deel.

⁷ W.P.C. Knuttel (red.), *Acta der particuliere synoden van Zuid-Holland 1621-1700*, 's
Gravenhage 1908-16 (R.G.P. kleine serie 3, 5, 8, 11, 15 en 16), te citeren als Knuttel, Acta,
met in Romeinse cijfers het betrokken deel.

⁸ *Friese synodeverslagen 1621-1650* (red. J.J. Kalma), Leeuwarden 1987 (serie Kerk onder
toezicht); *Friese synodeverslagen 1651-1675* (red. J.J. Kalma), Leeuwarden 1990 (serie Kerk
onder toezicht); *Friese synodeverslagen 1676-1700* (red. J.J. Kalma), Leeuwarden 1990 (serie
Kerk onder toezicht), te citeren als resp. Kerk onder toezicht I, II en III.

⁹ Bijvoorbeeld: E.J. Diest Lorgjon, *Geschiedenis van de kerkhervorming in Friesland*,
Leeuwarden 1842. En: S. Cuperus, *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de
republiek*, I: de predikant (Leeuwarden 1916), II: de gemeente (Leeuwarden-Groningen
1920).

¹⁰ S.D. van Veen, *Zondagsrust en zondagsheiliging in de zeventiende eeuw*, Nijkerk z.j.
(vermoedelijk voor 1892, toen het eerste deel van de Acta uitkwam).

¹¹ *Een kerk onder toezicht I, II*.

Friesland tegenover Holland.¹² Evenals in de zaak van de Franeker (en later Utrechtse) hoogleraar H.A. Roël lijkt hier zelfs sprake te zijn van een rivaliteitsstrijd tussen de beide provincies. Verder kende Friesland voor de toelating van kandidaten slechts één examen, terwijl dit er elders twee waren. En Friesland was een van de weinige provincies, waar al vroeg animo bestond voor een herziening van de psalmberijming van Datheen.

We vragen ons af, of men zich in de beschrijving van de vaderlandse liturgiegeschiedenis voldoende rekenschap heeft gegeven van de regionale verschillen. Het doel van dit artikel zal dan ook zijn de geneomede Friese acta te onderzoeken op enkele liturgische themata en de gevonden ontwikkelingen te vergelijken met tendensen in het 17e eeuwse Zuid-Holland.

We beseffen, dat de gegevens uit de provinciale acta beperkt zijn en geen volledig beeld geven van de liturgische ontwikkelingen in de 17e eeuw. De agenda van de provinciale synode werd in belangrijke mate bepaald door de mindere vergaderingen, die van plaatselijke kerken en vooral van classes. Het probleem van één plaatselijke kerk kon op regionaal of provinciaal niveau tot uitgebreide discussie aanleiding geven. Maar het aangesneden vraagstuk hoeft daarmee beslist nog niet representatief te zijn voor de gehele provincie. Ook kan men vragen hebben bij de betrouwbaarheid van bepaalde gegevens. De meest afgevaardigden zullen niet graag de vuile was uit hun eigen classis hebben gemeld en daarom zwijgzaamheid hebben betracht, als dat maar enigszins mogelijk was. Toch moet het met enige kritische zin mogelijk zijn in de provinciale besluitvorming een rode draad te ontdekken.¹³

2 De onderwerpen in hun geografisch-historische context

De uitgave van de provinciale acta van Friesland, begint evenals die van

¹² Zie voor een uitvoerige bespreking: Knuttel, *Acta IV*, VII-XXXIII.

¹³ De annotatie van Kalma bij de liturgische onderwerpen is in het algemeen beperkt en weinig zakelijk. Een enkel voorbeeld. Bij een verzoek om de doopvragen overal te gebruiken meldt hij in de noot: "Omtrent de doopvragen is nog geen overeenstemming." (*Een kerk onder toezicht I*, 1637, V, 32, noot 34) Vragen dringen zich op als 'wat is de aard van het gebrek aan overeenstemming?', 'tussen bestaat er geen overeenstemming?', enzovoort. Hetgeen er nu staat is zonder meer uit de oorspronkelijke tekst wel duidelijk. Ronduit incorrect is de verwijzing in Een kerk onder toezicht III, 1687, V, 17 (over de zogenaamde avondmaalsvragen), noot 27 naar pagina 175 van het Friese kerkelijk wetboek uit 1771. Daar gaat het wel over het avondmaal, maar niet over de avondmaalsvragen.

Zuid-Holland van Knuttel in 1621 en eindigt in 1700. We geven een korte schets van de onderzochte thema's en ontwikkelingen in de daaraan voorafgaande decennia om de resultaten historisch te kunnen plaatsen. Beide provincies hebben in die periode, na de nationale synodes van Dordrecht (1578) en Middelburg (1581), te maken gehad met die van 's Gravenhage (1586) en Dordrecht (1618-19). We merken hier reeds op, dat al deze vier *nationale* synodes in het Westen van het land zijn gehouden, drie zelfs in Zuid-Holland.

De gereformeerde kerk is in deze periode volop in ontwikkeling. In een wisselwerking tussen plaatselijke, regionale en landelijke ontwikkelingen worden de contouren van de grootste protestantse kerk in de Nederlanden zichtbaar. Met belijdenisgeschriften en diverse kerkordes ontwikkelt zij een eigen identiteit. In de veelheid van gebleven en nieuw ontstane gewoonten en gebruiken probeert zij eenheid en eenparigheid te bevorderen. Tegelijkertijd profileert de kerk zich ten opzichte van andere kerken en christelijke groepen en soms ook ten opzichte van de overheid. Langzamerhand wordt echter duidelijk, dat er temidden van vele nieuwe dingen eveneens een en ander bij het oude blijft. Ook de nieuwe, door de wereldlijke autoriteiten bevoorrechte kerk blijft in belangrijke mate afhankelijk van deze gezagsdragers. In de 17e eeuw neemt, zeker met het wegebben van de oorlogsdreiging, de ondergeschikte positie van de kerk tegenover de overheid ten opzichte van de voorgaande decennia zelfs nog weer toe. De tijd van profileren naar buiten toe is dan voorbij. Intern vechten verschillende stromingen hun twisten uit.

In de eerste plaats (a) bieden de onderzochte provinciale acta uit de 17e eeuw informatie over de kerkdiensten op zondag, haar frequentie en inhoud. Het houden van een dienst op zondag wordt door genoemde nationale synodes aan het einde van de 16 en begin van de 17e eeuw eigenlijk voorondersteld¹⁴, zelfs het houden van twee diensten¹⁵. In de tweede samenkomst van de gemeente zou dan systematisch de catechismus moeten worden behandeld.

De Friese synodes houden zich in deze periode nauwelijks met dit soort zaken bezig. Een enkele keer komen ze in het kader van de zondagsontheiliging ter sprake.¹⁶ Slechts zijdelings wordt iets bericht over

¹⁴ Rutgers, *a.w.*, 501 ('s Gravenhage 1586, art. 60); Dordtse Kerkorde, art. 67.

¹⁵ *Idem*, 501 ('s Gravenhage 1586, art. 61); Dordtse Kerkorde, art. 68.

¹⁶ Reitsma en Van Veen, *Acta VI*, 91 (1597), 115 (1601) en 139 (1604).

het houden van twee diensten.¹⁷ Bij het preken over de catechismus dient een Schriftgedeelte centraal te staan.¹⁸

In Zuid-Holland daarentegen ziet de synode regelmatig aanleiding om de zondagse kerkdiensten en de inrichting daarvan op de agenda te plaatsen.¹⁹ Niet alleen in de steden, ook in de dorpen moet de catechismus behandeld worden²⁰, zelfs bij een minimaal aantal kerkgangers²¹. Rond de nationale synode van Dordrecht trekken de afgevaardigden op de particuliere (provinciale) synode de touwtjes wat strakker aan bij het toezicht op de catechismusprediking.²² Nadrukkelijk stellen zij vast, dat voor het lezen van de te behandelen catechismusafdeling een toepasselijk Schriftgedeelte moet klinken.²³ Ook willen zij er in 1620 op toezien, dat het betrokken artikel uit de nationale kerkerde wordt uitgevoerd.²⁴

Als men de bepalingen aangaande de feestdagen (b) op de nationale synode van 's Gravenhage (1586) vergelijkt met die van Dordrecht, dan valt op dat de laatste in de omschrijving nauwkeuriger en stringenter is.²⁵ Niet alleen zal de eerste Kerst-, Paas- en Pinksterdag gevierd worden, maar ook de tweede. De gedenkdagen van Christus' weldaden worden verder tot twee beperkt (Besnijdenis en Hemelvaart des Heren) en de viering wordt niet meer afhankelijk gemaakt van plaatselijke gewoontes.

17 *Idem*, 91 (1597) en 176 (1608).

18 *Idem*, 176 (1608). Dit valt op te maken uit de regeling die wordt afgesproken voor het dienstdoen op Ameland.

19 Reitsma en Van Veen, *Acta II*, 404 (1591) en zie volgende noten.

20 *Idem*, 425 (1592).

21 Reitsma en Van Veen, *Acta III*, 8 (1593), 441 (1620).

22 *Idem*, 305, 319 (1618), 371 (1619; men vergelijkte echter een eerder conflict in Gouda, waarbij de weigering om uit de catechismus te preken eveneens een van de vele klachten was, in de jaren 1587-1597), 392 (1619), 425, 441 (1620). Vooral de actieve houding van de particuliere synode van Zuid-Holland vlak vóór Dordt 1618-19 is opmerkelijk. Andere synodes ontwikkelen eerst na 'Dordt' activiteiten op dit vlak.

23 *Idem*, 392 (1619), 425 (1620).

24 *Idem*, 441 (1620).

25 Rutgers, *a.w.*, 501; Dordtse Kerkerde, art. 67.

Vóór 1621 is het enige wat de Friese synode hieromtrent bepaalt, dat de Hemelvaartsdag als feestdag gehouden zal worden (1608).²⁶

In Zuid-Holland is de eenparige viering van de feestdagen een regelmatig terugkerend agendapunt. De bepaling uit 1586 brengt door de daarin geboden ruimte niet de gewenste rust.²⁷ De Goede Vrijdag wordt in 1589 nog slechts incidenteel gehouden.²⁸ Het zijn vooral de Nieuwjaarsdag en de Hemelvaartsdag die vragen blijven oproepen, omdat in de viering ervan geen eenparigheid wordt betracht.²⁹ Met de nationale synode van Dordrecht komt hierin duidelijkheid.³⁰

In de derde plaats (c) bieden de provinciale acta enige informatie over het gebruik van de liturgische formulieren.

Evenals bij de feestdagen streven de nationale synodale vergaderingen ook in dit stuk van zaken naar eenparigheid. Bij de bediening van de sacramenten en het verrichten van de kerkelijke plechtigheden zullen deze formulieren gebruikt worden. De particuliere synodes van Friesland³¹ en Zuid-Holland³² nemen beide besluiten van een dergelijke strekking. De laatste doet dit alleen vaker en is stricter in haar bepalingen.

Over de frequentie van de avondmaalsviering melden de onderzochte acta (1621-1700) niets. De nationale synodes in 1586 en 1618-19 zijn het hierover eens. Het avondmaal dient zoveel mogelijk tweemaandelijks te

26 Reitsma en Van Veen, *Acta VI*, 177 (1608). Vgl. het besluit van de classis Bolsward in 1613 om deze viering ook in workum doorgang te doen vinden (Een kerk in opbouw - classisboek Bolsward-Workum, Leeuwarden 1981, nr. 172).

27 Reitsma en Van Veen, *Acta II*, 246 (1583) en 308 (1587), 399 (1591), *Acta III*, 10 (1593), 25 (1594), 49v (1595), 68 (1596), 88 (1597), 108 (1598) en 323 (1618).

28 Reitsma en Van Veen, *Acta II*, 345 (1589).

29 Reitsma en Van Veen, *Acta III*, 25 (1594), 49v (1595).

30 *Idem*, 441 (1620).

31 Reitsma en Van Veen, *Acta VI*, 14 (1584), 40 (1589). Al te precies hoeft men de formulieren niet te gebruiken (*idem*, 26 (1587), spreekt van "soveel mogelijk" en in het gebruik van het doopformulier blijft tot op zekere hoogte ruimte voor afwijkingen, *idem*, 183 (1609), 287 (1620)).

32 Reitsma en Van Veen, *Acta II*, 299 (1587), 388 (1591) (in het bijzonder aandacht voor het doopformulier en de doopvragen (deels met betrekking tot het probleem van niet-gelovige doopouders): *idem*, 136 (1574), 169 (1575), 199 (1581), 426 (1592)) en *Acta III*, 271 (1607), 446 (1620). De doop moet worden bediend na de preek (*Acta II*, 150 (1574) en 322 (1588)) en voor de gebeden (*idem*, 346 (1589)).

worden gevierd.³³ In afwijking hiervan bepalen de Friezen in 1598, dat (half)jaarlijks voldoende zou zijn.³⁴

Het vierde punt (d), waarop de provinciale acta onderzocht werden, zijn de gebruiken rond het begraven. De nationale synodes van 's Gravenhage en Dordrecht nemen een enigszins mild standpunt in ten aanzien van de zogenaamde lijkpredicatie. Ze zullen niet mogen worden ingevoerd, en zo mogelijk moet plaatselijk gestreefd worden naar afschaffing.³⁵

De provinciale synode van Zuid-Holland is strenger in haar oordeel. De classes dienen er op toe te zien, dat deze gewoonte zo spoedig mogelijk verdwijnt.³⁶

In Friesland is de aandacht voor deze zaak geringer, een enkele opwekking tot afschaffen volstaat.³⁷ In onderscheid tot Zuid-Holland komen op de Friese synodes tussen 1586 en 1621 wel andere misstanden bij begrafenissen op de agenda, als klokluiden, dronkenschap en dergelijke.³⁸

Met deze eerste oriëntatie kan worden vastgesteld, dat er een duidelijk verband bestaat tussen de genoemde nationale synodes en de besluitvorming in de provinciale synode van Zuid-Holland tot en met 1620. De Friese synode staat letterlijk en figuurlijk verder van de landelijke ontwikkelingen af. Het karakter van de Zuid-Hollandse besluiten verschilt eveneens van de Friese. Er wordt veel intensiever dan in Friesland liturgisch orde op zaken gesteld.

3a De zondagse kerkdiensten - Friesland

De ontheiliging van de zondag is voor de kerk in het 17e eeuwse Nederland een belangrijk probleem, ook in Friesland. Vooral in de 'onlege tijd', gedurende de hooi-oogst, verzuimen de gelovigen de kerkdiensten. In sommige gevallen komt de eredienst stil te liggen, of vanwege het kleine

33 Rutgers, *a.w.*, 500; Dordtse Kerkorde, art. 63.

34 Reitsma en Van Veen, *Acta VI*, 98 (1598).

35 Rutgers, *a.w.*, 501. Dordtse Kerkorde, art. 65.

36 Reitsma en Van Veen, *Acta II*, 329 (1588), 346 (1589), 372 (1590), 405 (1591); *Acta III*, 92 (1597), 132 (1599), 144 (1600), 323 (1618), 400 (1619), 447 (1620).

37 Reitsma en Van Veen, *Acta VI*, 54 (1590), 69 (1592), 136 (1603).

38 *Idem*, 115 (1601), 139 (1604), 218 (1614).

aantal kerkgangers, of vanwege agrarische werkzaamheden van de predikant zelf. Na een eerdere vermaning in 1628 stelt de Friese synode in 1640 vast, dat de kerkdiensten doorgang moeten vinden, ook als er maar twee of drie toehoorders zijn. Zes jaar later wordt deze bepaling nog eens bevestigd en het toezicht hierop aan de classes opgedragen.³⁹

Een bijzonder aandachtspunt vormt de tweede dienst, vooral op het platteland. Regelmatig staat dit punt op de agenda van de synodes en wordt het onder de aandacht van de classes gebracht. Met het houden van een middagdienst hoopt de synode de zondagsheiliging te bevorderen en in het bijzonder de jeugd aan de kerk te binden.⁴⁰ Klachten in 1670 leiden uiteindelijk in 1675⁴¹, vijf jaar later (!), tot harde maatregelen. Inschakelijk van de burgerlijke overheid tegen weigerachtige predikanten wordt daarbij zelfs niet uitgesloten. Na een jaar, in 1676 al, oordeelt de synode op bezwaren uit de classes Dokkum en Sneek, dat zij in 1675 haar bevoegdheden te buiten is gegaan. Kerkelijke zaken dienen kerkelijk behandeld te worden.⁴² De plaatselijke kerk en de classis komen het toe opzicht te houden, naar bevind van zaken te handelen en zo nodig censuur toe te passen.

Het is bekend, dat er in de volgende decennia in alle classes kerken en predikanten zijn, die in gebreke blijven. In het ressort van de classis Dokkum is dit zelfs tot ver in de 18e eeuw het geval.⁴³

Een derde aspect van de zondags kerkdiensten is het preken uit en over de Heidelbergse Catechismus. In de jaren '60 van de 17e eeuw spreekt de synode op verzoek van diverse classes als haar wens uit, dat dit gebeuren zal.⁴⁴ Het lukt de meerdere kerkelijke vergaderingen maar moeizaam om dit tot een traditie te laten uitgroeien.

³⁹ *Een kerk onder toezicht I*, 1628, V, 24 (vgl. 1627, II, 9); 1640, III, 18; 1646, VII, 43. Het verzuim van de kerkdiensten wordt verder (ook voor 1628 en 1646) onder de noemer van de ontheiliging van de zondag besproken.

⁴⁰ *Een kerk onder toezicht I*, 1631, III; 1632, II, 11; 1643, VI, 29; 1644, III, 11.

⁴¹ *Een kerk onder toezicht II*, 1670, VI, 50; 1671, IV, 27; 1672, II, 8; 1673, II, 5; 1674, II, 4; 1675, II, 4.

⁴² *Idem*, 1676, VI, 31 en 33.

⁴³ Cuperus, *a.w. I*, 137v.

⁴⁴ *Een kerk onder toezicht II*, 1662, VII, 65 (cl. Dokkum); 1663, IV, 30; 1666, V, 50 (cl. Zevenwouden); 1667, V, 55 (cl. Bolsward). Eerder gebeurde dit al eens in 1631, met het oog op de jeugd (*idem I*, 1631, III).

De zondagse kerkdiensten - Zuid-Holland

In Zuid Holland wordt van enige stilstand in de morgendienst voor noch na de synode van Dordrecht iets gemeld.

Met de middagdiensten staat het anders. In 1621 wordt meegedeeld, dat er plaatsen zijn, waar die niet gehouden wordt. De synode hoopt in overleg en samenwerking met de overheid een oplossing te vinden.⁴⁵ Tot een werkbare oplossing komt het niet, getuige een bericht uit 1629. Het aantal kerkgangers is veelal minimaal. De synode legt het toezicht op deze diensten in handen van classicale visitatoren en stelt voor vooraanstaande gemeenteleden te vermanen vooral de middagdiensten bij te wonen.⁴⁶ Eerst in 1647 kan de synode met voldoening vaststellen, dat de tweede dienst "op alle plaatsen, daer 't mogelick is" gehouden wordt.⁴⁷

De discussie over deze zaak lijkt hiermee ten einde, maar is het eigenlijk niet. De tweede dienst wordt geacht een functie te hebben in de bevordering van de zondagsrust en de zondagsheiliging. De theologische twisten daarover lopen aan het eind van de vijftiger jaren nog hoog op.⁴⁸

Het gebruik van de catechismus in de middagdienst staat in Zuid-Holland, zoals ook elders, vaak in nauw verband met het geven van catechese aan de jeugd. Het toezicht op de behandeling van de catechismus wordt opgedragen aan de classes. Na 1642 is herhaling van de besluiten op dit punt niet meer nodig.⁴⁹

3b De feestdagen - Friesland

Het is vooral de onrust op de kerkelijke feestdagen die kerken, classes en synode hindert. Zij roepen bij gelegenheid dan ook de hulp in van de wereldlijke overheid om een rustige viering van deze dagen te waarborgen.

45 Knuttel, *Acta I*, 1621, art. 35.

46 *Idem*, 1640, art. 53.

47 Knuttel, *Acta III*, 1647, art. 39 (vgl. *Acta II*, 1640, art. 56; 1643, art. 33; 1644, art. 33 ("in meest alle plaatsen"); 1645, art. 34; *Acta III*, 1646, art. 35 ("weynigh manquement")).

48 Van Veen, *Zondagsrust*, 79 - 153. Vgl. Knuttel, *Acta V*, 1677, art. 62; 1678, art. 48; 1679, art. 39. Er wordt geklaagd over het gebrek aan kerkgangers in de stad Dordrecht. Velen blijken tijdens de kerkdiensten andere activiteiten te hebben, onder andere te werken.

49 Knuttel, *Acta I*, 1621, art. 10; 1625, art. 55; 1633, art. 43 (49); Knuttel, *Acta II*, 1634, art. 29; 1641, art. 54; 1642, art. 32.

Klachten bereiken de synode o.a. over de luidruchtige en feestelijke viering van de vastenavond in de classes Zevenwouden (1625) en Bolsward (1626).⁵⁰ De Goede Vrijdag wordt vrij algemeen gehouden in Friesland de viering ervan door de synode in principe vrij gelaten, maar in de praktijk voorzichtig gestimuleerd.⁵¹ Aan de zogenaamde tweede feestdagen (2e Kerst-, Paas- en Pinksterdag) laat men zich in 1643 nog weinig gelegen liggen, waartegen de synode dan ook maatregelen wenst te nemen.⁵²

De feestdagen - Zuid-Holland

In Zuid-Holland roept de viering van de feestdagen maar een enkele keer vragen op. In 1621 kan de 1e januari en de Hemelvaartsdag nog niet overal worden gevierd, omdat de steun van de overheid ontbreekt.⁵³ Hetzelfde geldt in 1633 en volgende jaren voor een enkele tweede feestdag.⁵⁴ Op een paar uitzonderingen na⁵⁵ komen er verder geen klachten meer op de synodale agenda voor. Dit doet vermoeden, dat de regels in het algemeen goed worden nageleefd.

Op vastenavond wordt er op vele plaatsen nog uitgebreid feest gevierd (1632, 1633). Men besluit dit voor te leggen aan de overheid en met

⁵⁰ *Een kerk onder toezicht I*, resp. 1625, IV, 12 en 1626, V, 14. Het zal daarbij nauwelijks gegaan zijn om de religieuze achtergrond van deze viering. Hetzelfde geldt voor de St. Nicolaasdag, die in stand blijft (idem II, 1662, VII, 63).

⁵¹ *Idem I*, 1648, IV, 23 en 1649, III, 24; vgl. idem II, 1670, V, 40 ("de gewoonlijke praktijk deser provintie"); vgl. *Compendium der wetten van Vriesland, geëxtraheert uit 's Lands en Sijnodale Resolutien enz., Leeuwarden 1771*², 171. De classis Dokkum gaat in 1687 een stapje verder door de Goede Vrijdag te verplichten (Cuperus, a.w. I, 139).

⁵² Het betreft hier niet zozeer onwil van de plaatselijke kerken, als wel de onverschilligheid van de gelovigen ten opzichte van deze feestdagen (*Een kerk onder toezicht I*, 1643, VI, 29).

⁵³ Knuttel, *Acta I*, 1621, art. 19; 1623, art. 34.

⁵⁴ *Idem*, 1633, art. 48v. Knuttel, *Acta II*, 1634, art. 33.

⁵⁵ Knuttel, *Acta III*, 1656, art. 65; Knuttel, *Acta IV*, 1657, art. 60. Beide berichten doen vermoeden, dat de viering van het avondmaal op de grote feesten (Kerst, Pasen en Pinksteren, vgl. Dordtse Kerkorde, art. 63) onder druk staat.

correspondenten overleg te plegen.⁵⁶

3c De liturgische formulieren en hun gebruik - Friesland

De provinciale synode van Friesland heeft zich nauwelijks druk gemaakt om eensluidende liturgische formulieren. De correspondent uit Groningen attendeert de synode in 1682 op het voorkomen van vele fouten in de uitgaven.⁵⁷ De zaak sleept zich vervolgens vele jaren voort zonder enig resultaat. Deze misstand lijkt de afgevaardigden niet te boeien.⁵⁸ In 1691 komt het eindelijk tot een uitgebreid rapport en wordt de overheid verzocht alleen aan verantwoorde uitgaven van de Liturgie mee te werken.⁵⁹ Maar de belangstelling van de overheid voor deze zaak is evenmin groot.⁶⁰

De classis Dokkum probeert in 1695 nog eens nadrukkelijk aandacht voor deze zaak te vragen, zij het dat het accent verschuift.⁶¹ Zij wijst niet op zet- of drukfouten, maar constateert, dat in vele uitgaven van de Liturgie grote stukken ontbreken, zoals de formulieren voor afsnijding en wederopneming, en de bevestiging van ambtsdragers. Zij, en de provinciale synode met haar, dringt er daarom bij de overheid op aan slechts complete uitgaven van de Liturgie toe te staan. Haar voorstel om de zaak door de correspondenten ook elders aan de orde te doen stellen wordt eveneens aangenomen. In volgende jaren reageren andere provinciale synoden positief.⁶² De resultaten zijn, gelet op klachten in later jaren, pover.

Hoewel zo nu en dan eens flink actie wordt ondernomen, kan de zaak

⁵⁶ Knuttel, *Acta I*, 1632, art. 38; 1633, art. 30v.

⁵⁷ *Een kerk onder toezicht I*, 1682, V, 34.

⁵⁸ *Idem III*, 1683, IV, 21; 1684, III, 18; 1685, IV, 14; 1686, III, 16; 1687, III, 7 en IX, 32; 1688, II, 5 en III, 9 en IV, 18; 1689, III, 13; 1690, III, 6 en IV, 7.

⁵⁹ *Idem III*, 1691, II, 4.

⁶⁰ *Idem III*, 1692, II, 5 (met een voorbeeld uit Noord-Holland); 1693, II, 4; 1694, II, 4; 1695, II, 5 (een bescheiden resultaat, nl. toezicht op het drukken van de catechismus).

⁶¹ *Idem III*, 1695, V, 22.

⁶² *Idem III*, 1697, III, 12 (Groningen); 198, III, 11 (Gelderland, Noord-Holland en Utrecht).

van de Liturgie de synode maar matig interesseren. Dat blijkt onder andere ook uit de behandeling van een gravamen van de classis Zevenwouden. Die wijst er in 1694 op, dat op vele plaatsen bij dopen en trouwen de formulieren slechts gedeeltelijk gelezen worden. De synode ziet hierin geen aanleiding enige maatregel te nemen.⁶³ Daar komt het eerst in 1730 van op voorstel van de correspondent van Utrecht.⁶⁴

Een apart aandachtspunt voor de synode vormen de doopvragen. Uit de gegevens krijgt men de indruk, dat bij de bediening van de sacramenten vooral het lezen van het doopformulier onder druk staat. Vermoedelijk is dit het gevolg van de veelvuldige herhaling van de doopbediening, met name in de steden. Meermalen stelt de synode vast, dat het letterlijk stellen van de vragen toch wel het minste is, dat verwacht mag worden.⁶⁵

Op verzoek van de correspondent van Groningen worden de in zijn provincie gebruikte vragen ter voorbereiding op het avondmaal in 1687 door de Friese synode aan de classes voorgelegd.⁶⁶ Een jaar wordt besloten te blijven bij de "oude gewoonte".⁶⁷ Onduidelijk blijft, in hoeverre avondmaalsvragen in welke versie dan ook in Friesland worden gebruikt.⁶⁸

Een enkele gegeven buiten de provinciale acta om wijst erop, dat de frequentie van de avondmaalsviering in Friesland laag geweest zal zijn, één of twee maal per jaar.⁶⁹

⁶³ *Idem III*, 1694, VI, 25.

⁶⁴ Diest Lorgion, *a.w.*, 195v.

⁶⁵ *Een kerk onder toezicht I*, 1637, V, 32; 1638, III, 9; 1639, 13. Vgl. Diest Lorgion, *a.w.*, 195v (1714 (naar aanleiding van een klacht van de classis Leeuwarden) en 1726-1730 (besluitvorming op voorstel van de correspondent van Utrecht over het stipt lezen van de formulieren incl. de vragen)).

⁶⁶ *Een kerk onder toezicht III*, 1687, IV, 11; V, 17.

⁶⁷ *Idem*, 1688, III, 11.

⁶⁸ Dat soortgelijke vragen in de provincie niet onbekend zijn mag blijken uit de welwillende houding van de classes Franeker en Bolsward (Rijks Archief Leeuwarden, inv. 240, resp. inv.nr. 32 (in de marge van de provinciale acta, bij het betreffende besluit van de synode; de classisacta zelf zijn niet toegankelijk) en inv.nr. 80 (idem in de marge; zie inv.nr. 58, notulen d.d. 7 mei 1688, art. 3)).

⁶⁹ Cuperus, *a.w. II*, 51.

De formulieren en hun gebruik - Zuid-Holland

Veel eerder dan in Friesland komt in Zuid-Holland de uitgave van de liturgische formulieren op de agenda te staan, namelijk in de loop van de jaren 1670. De synode legt de verantwoordelijkheid voor een correcte uitgave bij de drukkers en de plaatselijke kerkeraden.⁷⁰ Gaat het aanvankelijk vooral om enkele druk- of zetfouten en de wijzigingen van een enkel woord, in de jaren 1690 neemt het aantal uitgaven, waarin hele formulieren ontbreken, toe.⁷¹ Dit wordt in het hele land geconstateerd.

De beraadslagingen over een correcte druk van de Liturgie lokken in 1679 een vraag van de classis Dordrecht uit over het lezen van het doopformulier. De synode besluit hierin ruimte te bieden: weglaten mag, toevoegen nadrukkelijk niet.⁷² Maar tien jaar later komt de synode tot het oordeel, dat er bij het lezen niets gewijzigd mag worden.⁷³

Over de liturgische vormgeving van het avondmaal komt de Zuid-Hollandse synode na 1620 niet te spreken.⁷⁴

In 1640 bevestigt de synode de ruim 20 jaar oude regel om de inzegening van een huwelijk en de bediening van de doop niet toe te staan in de zondagmorgendienst vanwege de ongeregelde feestvieren na deze diensten met zich meebracht.⁷⁵ Beide plechtigheden mochten slechts in de middagdienst een plaats krijgen.

Kerkelijk plechtigheden als de huwelijksbevestiging, de bevestiging van

⁷⁰ Knuttel, *Acta V*, 1674, art. 42; 1675, art. 42; 1678, art. 31; 1679, art. 27; 1680, art. 22; 1684, art. 28; 1685, art. 27 (de provinciale overheid verwijst naar de plaatselijke overheid); 1686, art. 31; enzovoort.

⁷¹ Knuttel, *Acta VI*, 1694, art. 23; 1695, art. 22 (Utrecht, Noord-Holland, Overijssel); 1696, art. 26 (Friesland, Zuid-Holland zelf).

⁷² *Idem*, 1679, art. 27. Enige zorg is er ook over de juiste formulering van de doopvragen in de gangbare drukken (*idem*, 1676, art. 46; 1677, art. 46). Voor niets, zo blijkt later (*idem*, 1678, art. 31).

⁷³ *Idem*, 1689, art. 25.

⁷⁴ Eén keer klagen de classes Leiden en 's Gravenhage over 'nieuwigheden' bij de viering van het avondmaal als zij enkele vragen stellen over de feestdagen (Knuttel, *Acta III*, 1656, art. 65). Gaat het hier om het afschaffen van de avondmaalsbediening op die dagen?

⁷⁵ Knuttel, *Acta II*, 1640, art. 56. Vgl. Reitsma en Van Veen, *Acta III*, 392 (1619). Zie voor een bredere bespreking Ollhuis, a.w., 114 - 117 (nog toe te voegen: Overijssel in 1642, Knuttel, *idem*, 384).

ambtsdragers en de afsnijding en wederopneming spelen verder in de synodale besprekingen van zowel Friesland als Zuid-Holland zo goed als geen rol.

3d Misstanden bij het begraven - Friesland

De Friese synode heeft heel wat te stellen met de misstanden bij het begraven. Onder het volk gaat het enerzijds om superstitiën als klokluiden, waken bij een dode, gebruik van crucifixen en het branden van kaarsen. Anderzijds, en dat lijkt niet van minder belang te zijn, is er sprake van overdadige maaltijden en dronkenschap. De predikanten worden meermaals vermaand om af te zien van lijkpredicatiën.

Het is moeilijk de volksmisbruiken te doen verdwijnen. In de periode 1625 tot 1671 beraadslaagt de synode hierover bijna jaarlijks, neemt de nodige besluiten, maar steeds met weinig resultaat.⁷⁶ De wereldlijke overheid is maar mondjesmaat bereid de kerk op dit punt effectief te ondersteunen. De laatste melding op dit punt is de druk van een placaat tegen de misstanden.⁷⁷

De lijkpredicatie is en blijft nadrukkelijk verboden. In de jaren 1660 is er enige discussie, onder andere door de stellingname van de predikant B. Bekker, een voorstander van de lijkpredicatie.⁷⁸

Misstanden bij het begraven - Zuid-Holland

Misstanden bij het begraven zijn er volgens de provinciale acta van Zuid-Holland nauwelijks. Het punt staat slechts bij uitzondering op de agenda.⁷⁹ Toch vormen de excessieve maaltijden bij een begrafenis ook in dit ressort een probleem. De classis Gouda stelt deze misstand, die vooral in de dorpen voorkomt, in 1667 aan de orde. Na steun van de overheid in

⁷⁶ Zie in *Kerk onder toezicht I en II* bijvoorbeeld de trefwoorden 'begravenisgewoonten', 'doodkisten', 'leedmaaltijden', 'beluiden'.

⁷⁷ *Een kerk onder toezicht II*, 1671, IV, 28 (placaat d.d. 24 februari 1671).

⁷⁸ *Een kerk onder toezicht II*, 1661, VIII, 56; 1662, VII, 57 (de cl. Francker verzoekt de predikant vrij te laten "daer hij sulcks stightelijck vint" aan huis voor of na de uitvaart te spreken); 1662, VIII, 65; 1664, II, 1; 1664, V, 54v; 1665, VI, 35. Vgl. Cuperus, a.w. I, 139v, die de houding van Bekker exemplarisch noemt voor de praktijk van de 17e (en 18e) eeuw.

⁷⁹ Knuttel, *Acta I*, 1626, art. 54 Knuttel, *Acta II*, 1641, art. 69.

1671 om dit euvel te bestrijden komt de zaak niet mer op de agenda voor.⁸⁰ Een probleem blijft het wel, zo blijkt uit een resolutie van de Staten van Holland in 1689.⁸¹

Lijkpredicatiën worden in Zuid-Holland nauwelijks gehouden, of roepen geen weerstand op. De synode bemoeit zich er zo goed als niet mee.⁸²

4a De kerkdiensten - vergelijking

Uit de diverse gegevens valt op te maken, dat de regelmaat in de (zondagse) kerkdiensten in Zuid-Holland zowel voor, in en na 1621 groter is dan in Friesland.

De tweede dienst op het platteland is in Zuid-Holland halverwege de 17e eeuw gemeengoed geworden, hoewel in stad en dorp de kerkgang nog wel eens matig is.

In Friesland blijft de tweede dienst en de prediking van de catechismus in sommige dorpen en streken tot ver in de 17e eeuw achterwege.

4b De feestdagen - vergelijking

De bemoeienis voor 1621 om tot eenparigheid in de viering van de feestdagen te komen, is in Zuid-Holland aanzienlijk groter geweest dan in Friesland.

Na 1620 ontwijken beide provincies elkaar nauwelijks. Er zijn wat moeilijkheden rond sommige tweede feestdagen. Friesland onderscheidt zich van Zuid-Holland door de Goede Vrijdag nadrukkelijk vrij te laten.

4c De formulieren en hun gebruik - vergelijking

In verhouding met Zuid-Holland is men in Friesland in de zorg voor correcte, volledige uitgaven van de Liturgie traag. De Friese synode kan een lakse houding worden verweten.

⁸⁰ Knuttel, *Acta IV*, 1667, art. 39; 1668, art. 33; 1669, art. 35; 1670, art. 34; 1671, art. 37.

⁸¹ R.J. Hirsch, *Doodenritueel in de Nederlanden vóór 1700*, Amsterdam 1921, 125.

⁸² Afgezien van een opmerking uit de Rijnstreek, waar in Bodegraven en Alphen a/d Rijn aanvankelijk een Luthers predikant lijkpredicaties houdt en Gereformeerden dan evenmin weerstand kunnen bieden (Knuttel, *Acta I*, 1622, art. 4; 1625, art. 49).

4d Misstanden bij het begraven - vergelijking

De Friese synode (1621 - 1700) heeft zich veel intenser met de misbruiken bij het begraven bezig gehouden dan de Zuid-Hollandse. De bestrijding van de lijkpredicatie dateert in Zuid-Holland dan ook al van oudere datum. Van andere misbruiken is daar, althans op de synode, voor noch na 1621 nauwelijks iets te horen.

5 *Evaluatie en conclusie*

Voor het trekken van enkele conclusies op basis van het gedane onderzoek past enige relativering van de resultaten daarvan.

In de kerkelijke besluitvorming van de 16e en 17e eeuwse gereformeerden neemt de onderlinge eenheid een belangrijke plaats in. Dat is een beperkende factor in de beraadslagingen over de liturgie. De inhoud op zich komt nauwelijks aan de orde. Bij de formulieren bijvoorbeeld komt de inhoud op een enkele uitzondering na nauwelijks ter sprake. De formulieren dienen te worden gebruikt om de eenheid te bevorderen.

Parallel aan het voorgaande loopt het streven naar orde en rust. De orde wordt in eenvormigheid gezocht. Als de liturgie al ter sprake komt, dan is dat in het kader van een door geestelijke en wereldlijke overheid gewenste rust. In deze context spreken de synodes over de eredienst op zondag, over de feestdagen en over de misstanden bij het begraven. Inhoudelijk bezinning wordt hierdoor zo goed als onmogelijk gemaakt. De keuze van de te behandelen onderwerpen op bijvoorbeeld provinciale synodes is hierdoor in overwegende mate bepaald geweest.

In Zuid-Holland hebben de kerken al voor de nationale synode van Dordrecht ijverig gewerkt aan een regelmatige eredienst. De provinciale synode van Zuid-Holland heeft na 1619 nog wel wat te stellen met onwillige predikanten en kerkeraden, maar halverwege de 17e eeuw verstommen de klachten. De tweede dienst wordt gehouden, de catechismus in die dienst systematisch behandeld.

Friesland geeft in dit opzicht een ander beeld te zien. De eredienst valt in de zomer op delen van het platteland geheel stil, een tweede dienst is er soms in het geheel niet en als die er wel is wordt lang niet altijd de catechismus bepreekt. De pogingen om deze situatie te verbeteren duren tot het einde van de 17e, soms tot ver in de 18e eeuw.⁸³ Friesland staat hierin nauwelijks alleen. Drente en Groningen probeerden direct na de Dordtse synode de middagdienst en de catechismusprediking gemeengoed

⁸³ Cuperus, *a.w.* I, 137v, over o.a. de tweede dienst in de Dokkumer classis.

te maken.⁸⁴ De resultaten van deze pogingen zijn mager. Voortdurend moeten de classes, synodes en soms zelfs de rechter eraan te pas komen in onder andere Groningen⁸⁵, Overijssel⁸⁶ en Gelderland⁸⁷. De klacht van J. Verschuur, predikant te Zeerijp, uit 1724 over de teleurstellende belangstelling van de gelovigen voor de kerkdienst⁸⁸ betreft dus een oud verschijnsel.

Schotel is dan ook rijkelijk optimistisch, als hij schrijft: "Het was eene vaste gewoonte onzer vaders, zoo het mogelijk was, geen godsdienstoefening te verzuimen."⁸⁹ Wellicht is hij teveel gericht geweest op de steden.⁹⁰ Onduidelijk is ook aan welke 'vaders' hij hier denkt.⁹¹

De viering van de Goede Vrijdag lijkt in het Noorden en Oosten van het land wijder verbreid te zijn geweest dan in Friesland alleen.⁹² Uit Gelderland (1596)⁹³, Groningen (1605)⁹⁴ en Drente (1619)⁹⁵ komen berich-

84 Drente: Reitsma en Van Veen, *Acta VIII*, 238, 244v (1619); Groningen: zie G.A. Wumkes, *De Gereformeerde Kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers* (1595 - 1796), Groningen 1905², 114v (invoering per 11 november 1621).

85 Van Veen, *Zondagsrust*, 20, 34, 39 - 41.

86 *Idem*, 33v.

87 *Idem*, 35 - 39.

88 R. Steensma, *Een klacht uit 1724 over de kerkgang*, in: *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit in Groningen* 9 (1975), 47 - 50.

89 Schotel, *a.w.* (Leiden 1906²), 327.

90 Vgl. *idem*, 320, waar hij inzet met als voorbeeld Dordrecht.

91 Vgl. S.D. van Veen, *De Godsdienstoefeningen der Gereformeerden*, Baarn 1914 (Serie: *Uit onzen Bloeitijd*, III, nr. 9), 7: "Er was dus overvloedige gelegenheid, het gansche jaar door, ter kerke te gaan. En dat er overvloedig gebruik van gemaakt werd, is bekend en hing samen met den godsdienstigen zin van ons volk." Terwijl Van Veen wel beter wist (vgl. Van Veen, *Zondagsrust*, *passim*).

92 Vgl. Schotel, *a.w.* (Leiden 1906²), 227: "Slechts in enkele gemeenten van ons vaderland werd op den Goeden-vrijdag gepredikt."

93 Reitsma en Van Veen, *Acta IV*, 55(1596). Dit preken op vrijdagen in de vasten was vier jaar eerder indirect nog veroordeeld in Zuid-Holland (*Acta II*, 454).

94 Reitsma en Van Veen, *Acta VII*, 102 (1605).

ten over het preken van de passie. In Gelderland op de vrijdagen van de vasten, in Drente op woensdagen of zondagen.⁹⁶ In Groningen is de beslissing over het al dan niet houden van de Goede Vrijdag overgelaten aan de plaatselijke kerken, totdat een nationale synode hierover een besluit neemt.⁹⁷

Schotel houdt een tien of acht weken durende voorbereiding op Pasen voor normaal in de 17e eeuw.⁹⁸ Hecht hij bij deze beschrijving niet teveel waarde aan de vooral in de steden gebruikte "Passie-boekjes"? Als de situatie in het Westen van het land werkelijk een andere is geweest, dan is de zevenweekse lijdenstijd vermoedelijk vanuit het Noorden en Oosten in Holland doorgedrongen.

Voor de overige feestdagen kan op grond van de acta van de provinciale synodes in Friesland en Zuid-Holland een vrij grote mate van uniformiteit worden vermoed.

De impuls voor het gebruiken van de formulieren moet vooral uit Zuid-Holland (het Westen van het land) komen. Het is niet toevallig, dat de provinciale synode van Utrecht naar aanleiding van twisten in de stad Utrecht de zaak van het lezen van de formulieren in de 18e eeuw op de agenda van andere particuliere synodes doet plaatsen.

De frequentie van de avondmaalsviering wordt in de onderzochte acta niet aan de orde gesteld. Wel wijzen Ypeij en Dermout er op grond van diverse gegevens op, dat de situatie op dit punt in Friesland, Zeeland en Groningen verschilt van die elders (met name in Holland).⁹⁹ Daar ligt het aantal vieringen per jaar in de 17e eeuw lager dan de voorgeschreven

95 Reitsma en Van Veen, *Acta VIII*, 242 (1619).

96 Wie de preciese formuleringen beziet (bijvoorbeeld Drente: "Ende sullen alle predigers gehouden wesen t'allen jaren soven weken vor Passchen, twelck de vaste genohmet wert, te predigen die passie des Heeren") en de keuze van de dagen (woens- en vrijdag), kan niet anders dan tot de conclusie komen, dat de in het protestantisme in zwang komende zeven lijdenszondagen teruggaan op de R.K. vastentijd.

97 Reitsma en Van Veen, *Acta VII*, 88 (1604).

98 Schotel, *a.w.*, 227.

99 A. Ypeij en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk I*, Breda 1819, aantekeningen 239v. Groningen besloot in 1646 tot een frequentie van drie maal per jaar. In de stad Utrecht ging men in 1652 over tot een driemaandelijks viering (ibidem).

zes. Aan deze opsomming moet ook Drente worden toegevoegd.¹⁰⁰

Oude gebruiken, zo men wil misbruiken, bij het begraven werken in Friesland langere tijd door dan in Zuid-Holland. Daarbij moet wel onderscheid worden gemaakt tussen stad en platteland. In de stad, in het bijzonder in Holland, is "het lijkmaal in de 17e eeuw al gereduceerd ... tot het drinken van een glas wijn".¹⁰¹ Op het platteland blijft het uitgebreide dodenmaal nog lang in ere.¹⁰² Dat geldt niet alleen voor Friesland, maar zo mogelijk nog sterker voor Groningen en wellicht ook voor Drente en Overijssel.¹⁰³

Inzake de lijkpredicatie is het moeilijker duidelijk lijnen te trekken. Enerzijds melden buitenlanders in de 17e eeuw, dat er geen grafredes gehouden worden.¹⁰⁴ Anderzijds wemelt het in deze tijd van lofdichten op de doden en zijn er aanwijzingen, dat het verbod op listige wijze ontdoken werd, bijvoorbeeld door ná de begrafenis te spreken.¹⁰⁵ Uit gepubliceerde preken blijkt, dat de lijkpredicatie in Friesland in de tweede helft van de 18e eeuw nog praktijk was, in ieder geval waar het vooraanstaande personen betrof.¹⁰⁶ Opnieuw vertoont de Friese praktijk verwantschap met die van de buurprovincies Groningen en Drente.¹⁰⁷

Samenvattend kunnen we stellen, dat de praktische vormgeving van de eredienst en de besluitvorming daaromtrent in Friesland verschilde van die in Zuid-Holland. Zij werd in Friesland in sterke mate gekleurd door de

¹⁰⁰ J.S. Magin, *Overzicht der kerkelijke geschiedenis van Drenthe, Groningen 1855*, Bijlagen, 103 (en 135).

¹⁰¹ Hirsch, *a.w.*, 126.

¹⁰² *Ibidem*.

¹⁰³ Wumkes, *a.w.*, 51 - 59. Men zie voor dit onderwerp ook: R. Steensma, *De strijd van de kalvinisten tegen katholieke begrafenisgebruiken*, in: *Mededelingen van het Instituut voor Liturgiewetenschap van de Rijksuniversiteit te Groningen* 5 (1970), 13 - 21 (19).

¹⁰⁴ Hirsch, *a.w.*, 116.

¹⁰⁵ *Idem*, 116 - 119.

¹⁰⁶ Cuperus, *a.w. I*, 145v.

¹⁰⁷ Groningen: Wumkes, *a.w.*, 14v (in de tweede helft 17e eeuw een afnemend verschijnsel). Drente: Magin, *a.w.*, 103 (de Drentse kerkorde van 1638, art. 81, beveelt het voortzetten (!) van de gewoonte lijkpredicatiën te houden aan) en 135v (de Drentse kerkorde van 1730, art. 69, doet hetzelfde, zij het dat tegen excessen wordt gewaarschuwd).

'oude gewoonte'. Het verlangen naar rust overweegt hier over het streven naar eenparigheid.

Voor dit verschijnsel kunnen verschillende oorzaken worden aangegeven. In de eerste plaats kan gewezen worden op Lutherse invloeden vanuit het aangrenzende Duitsland. Nauwkeurig onderzoek aangaande het kerklied heeft bijvoorbeeld uitgewezen, dat in Groningen, Friesland, Drente, Overijssel en mogelijk Utrecht Lutherse liedtradities invloed hebben gehad en dat dit in de drie eerstgenoemde provincies zelfs kerkordelijk geregeld was.¹⁰⁸

In de tweede plaats was de invloed van het Westen op het Noorden en Oosten van het land om geografische en politieke redenen gering. Het zwaartepunt van politiek en economie mag dan wel in het Westen gelegen hebben. Vernieuwingen drongen maar moeilijk door naar andere delen van het land. De provincies bleven in hoge mate haar eigen koers bepalen.

In de derde plaats is vermoedelijk de macht en invloed van kerkelijke gezagsdragers (kerkelijke vergaderingen) in het relatief dunbevolkte Noordoosten relatief gering geweest. In het veel sterker verstedelijkte Westen lag dit anders en was controle op de uitvoering van besluiten gemakkelijker. Datzelfde geldt voor de wereldlijke autoriteiten, tenminste voorzover zij de kerkelijke besluiten daardwerkelijk ondersteund hebben.¹⁰⁹

6 *En verder*

Tot slot nog een tweetal opmerkingen in het kader van dit onderzoek.

Plaatsen we de beschreven ontwikkelingen in ons land in een wat breder historisch kader, dan ontdekken we dat de invloed van enkele liturgische tradities uit de noordelijke provincies op de rest van het land is uiteindelijk aanzienlijk is geweest. Genoemd is al de zevenweekse lijdens-tijd. Verder neemt de (landelijke) Hervormde synode in 1817 een aantal maatregelen die deels door de noordelijke gewoontes geïnspireerd zullen zijn. De zogenaamde avondmaalsvragen worden landelijk ingevoerd en de Goede Vrijdag krijgt een plaats in het kerkelijk jaar. Ook de dan voorge-

¹⁰⁸ Luth, *a.w.*, 401v, resp. 409v.

¹⁰⁹ Dat de macht van de wereldlijke autoriteiten groot kon zijn, bewijst bijvoorbeeld het verbod in de stad (!) Groningen op het lezen van de doopvragen door de magistraat. Deze situatie kon vanaf de tijd van de Reformatie tot 1804 blijven bestaan (Olthuis, *a.w.*, 159v).

schreven kwartaalsgewijze avondmaalsviering is ten opzichte van de tweemaandelijke in de Dordtse kerkorde mede terug te voeren op de lagere frequenties in onder andere de noordelijke provincies. Twee van de vijf leden van de voorbereidende commissie, ds. N. Lobry en prof. H. Muntinghe zijn dan ook werkzaam in respectievelijk Leeuwarden en Groningen.

Bezien we het gedane onderzoek in liturgiewetenschappelijk verband, dan kunnen we constateren dat de protestantse eredienst in de Nederlanden lange tijd geografischer bepaald is geweest dan wel wordt gesuggered. Globaal genomen is er sprake van een tweedeling, het Westen tegenover het Noorden en Oosten van ons land. Globaal genomen is er sprake van een tweedeling, het Westen tegenover het Noorden en Oosten van ons land. Er is echter alle reden voor¹¹⁰ om het hier niet bij te houden, maar verdere nuanceringen aan te brengen en over te gaan tot een regionale (anders dan alleen provinciale!) en plaatselijke liturgiegeschiedschrijving.¹¹¹

¹¹⁰ Zie ook mijn vorige bijdrage aan het Jaarboek: *De openbare eredienst in Friesland rond 1820*, in: Jaarboek voor Liturgie-onderzoek 6 (1990), 1 - 24.

¹¹¹ In *Idem*, 7v, blijkt het aflezen van verkopen en verpachtingen in het tegen Drente aangelegen deel van de classis Heerenveen aan het begin van de 19e eeuw nog vrijwel algemeen. Is hier sprake van Drentse invloeden (Magnin, a.w., 136v (kerkorde 1730, art. 71: vermaning afkondigingen zoveel mogelijk aansluitend aan de kerkdienst te doen))? Of zijn in dit deel van Friesland oude gewoonten het best bewaard gebleven? Of valt voor beide mogelijke achtergronden iets te zeggen?

ZUSAMMENFASSUNG

Titel des Artikels: Nach altem Brauch - ein Vergleich zwischen den Provinzen Friesland und Zuid-Holland hinsichtlich einiger Aspekte des reformierten Gottesdienstes im 17. Jahrhundert.

Seit dem Aufkommen des Interesses für die Liturgie im vorigen Jahrhundert hat man die reformierte Kirche in den Niederlanden liturgiegeschichtlich gewöhnlich als einheitlich betrachtet. Eine solche Betrachtungsweise gab es übrigens nicht nur in der Liturgiegeschichte, sondern auch in der Kirchengeschichte sowie der allgemeinen vaterländischen Geschichte. Entscheidend und ausschlaggebend waren meistens die Vorgänge im Westen des Landes (Holland).

In den letzten Jahrzehnten hat sich diese Anschauung in der allgemeinen und Kirchengeschichte beträchtlich geändert und sind die Entwicklungen in anderen Teilen des Landes gewürdigt worden. In der Liturgiegeschichte aber benutzt man notwendigerweise noch immer das schon mehr als 120 Jahre alte und im Prinzip auch jetzt noch sehr wertvolle Handbuch *De Openbare Eeredienst der nederl. Hervormde Kerk in de zestiende, zeventiende en achttiende Eeuw* von G.D.J. Schotel. Nur in einigen liturgischen Einzelforschungen des letzten Jahrzehntes kommen regionale und örtliche Entwicklungen genügend zu Recht.

1987 und 1990 erschienen die Protokolle der Provinzialsynode Frieslands im Zeitraum 1621 - 1700. Da es schon lange eine ähnliche Ausgabe über die Provinzialsynode in Zuid-Holland gibt, können diese Dokumente der Provinzialsynoden jetzt ziemlich einfach verglichen werden, auch in Hinsicht auf einige Aspekte des reformierten Gottesdienstes. Obwohl in den Protokollen nicht von allen Facetten der Liturgie die Rede ist, sollte es möglich sein die wichtigsten Tendenzen aufzuweisen und zuverlässige Schlussfolgerungen zu ziehen.

Die folgende liturgischen Themen sind auf den Synoden besprochen und im Rahmen dieser Studie untersucht worden: Frequenz und Zahl der sonntäglicher Gottesdienste, Festtage, liturgische Formulare und Beerdigungsgebräuche. So weit wie möglich ist dabei Unterschied zwischen Hinweise auf die Lage der Gemeinden und auf die Entschlüsse der Synode gemacht.

Schon auf den ersten Blick ist aus den Daten abzuleiten, dass die Liturgiegeschichte in Friesland sich beträchtlich von den liturgischen Entwicklungen in Zuid-Holland unterscheidet. Alte Bräuche wie zum Beispiel bei der Bestattung der Toten hielten im 17. Jahrhundert länger in Friesland als in Zuid-Holland durch. Wo in Zuid-Holland mit den Massnahmen der Nationalsynode von Dordrecht (1618-1619) einen Zeitraum von liturgi-

scher Reformation zu Ende kommt, scheint in Friesland damit erst noch angefangen zu werden müssen.

Wird die liturgische Entwicklung in Friesland im Rahmen ähnlicher Vorgänge im Nordosten der Niederlande betrachtet, dann stellt sich heraus, dass es sich hier durchaus nicht um eine isolierte Entwicklung handelt. Den Vorschriften der Provinzialsynoden nach sollte zum Beispiel die Frequenz der Abendmahlsfeier in Friesland ebenso wie in den Provinzen Groningen und Drente niedriger sein als von den Nationalsynode 1618-1619 vorgeschrieben wurde.

Um diese unterschiedliche Entwicklung zu erklären sind mehrere Ursachen anzugeben. Erstens gab es Lutherische Einflüsse aus Deutschland (zum Beispiel im Bereich des Kirchenliedes und des Kirchenjahres). Zweitens erreichten neue Gewohnheiten aus dem Westen die nordöstlichen Provinzen nur langsam wegen ihrer vom politischen und ökonomischen Zentrum des Landes entfernten Lage. Drittens war wahrscheinlich die Macht der weltlichen sowie der kirchlichen Behörde im Nordosten des Landes relativ gering (unter andern weil dieser Landesteil dünnerbevölkert war), so dass alte Bräuche standhalten konnten.

Die Ergebnisse dieser Studie geben Anlass die bisherige Beschreibung der Liturgiegeschichte innerhalb der reformierten Kirche Hollands zu nuancieren. Weitere Forschungsarbeiten sind dazu erforderlich.

K.W. de Jong, studiesecretaris van de St. Open Theologisch Onderwijs en Heerlen, predikant van de Gereformeerde Kerken in Nederland, studerde te Kampen en Boedapest.

Adres: Grasbroekerweg 5 H, 6412 BA Heerlen.